

Прегледни рад
УДК: 72(497.11)"1918/1941"
DOI: 10.5937/zrffp52-38807

О ИДЕНТИТЕТСКОМ КАРАКТЕРУ СРПСКЕ МЕЂУРАТНЕ АРХИТЕКТУРЕ (1918–1941)

Тадија Б. СТЕФАНОВИЋ¹
Академија СПЦ за уметности и конзервацију, Београд
Одсек за теорију

---

¹ t.stefanovic@yahoo.com

Рад примљен: 21. 9. 2022.

Рад прихваћен: 28. 11. 2022.

О ИДЕНТИТЕТСКОМ КАРАКТЕРУ СРПСКЕ МЕЂУРАТНЕ АРХИТЕКТУРЕ (1918–1941)

Кључне речи:
карактер;
српска међуратна
архитектура;
друштво;
стилови.

Сажетак. У раду је разматран идентитетски карактер српске међуратне архитектуре (1918–1941), који је развијен под утицајем различитих уметничких, естетичких и друштвених идеологија. Респектабилни ауторски опуси, знамените грађевине, али и наручиоци обележили су њен колективни идентитет. Различити карактери створили су слојевиту идентитетску слику тадашњег градитељства, чија су значења настала у процесима откривања, интерпретирања и тумачења креативних идеја. Према томе, ове идеје су биле манифестоване у различитим облицима карактера, међу којима су се посебно издвојили градитељски и уметнички, друштвени и социјални, национални и анационални, политички и идеолошки, профани и сакрални, као и слојеви културе, који су заједно створили суштинске вредности српске међуратне архитектуре.

Увод

Полазећи од Бенјаминовог запажања да је „карактер [...] нешто што се налази у садашњости и прошлости“, а што се „може сазнати“ (Benjamin, 1974, стр. 46), темељимо идеју да је карактер српске архитектуре између два светска рата грађен на односу прошлости и садашњости. Идеје прошлости ослањале су се на средњовековно и нововековно градитељско раздобље, док је савременост била окренута свету и културној модернизацији.

Будући да карактерне ознаке српске међуратне архитектуре нису разумљиве саме по себи, њихов контекст се профилише према природи архитектонске појаве, било у рационализацији или апстраховању исказаних значења, која не морају бити нужни производ узрочних релација. У том смислу, ови односи потичу од токова који су сугерисали да је материјална и техничка реалност стваралаштва у исто време била и сучељена и повезана са фиктивним, маштом обојеним светом уметности, у коме је архитектура остварила аутентичне функције својих карактера. С једне стране, карактери су свој легитимитет везали за личности и дела неимара српске међуратне архитектуре, а, с друге, за норме и форме, које су биле изнете кроз друштвену и социјалну оправданост, политичку подобност, културно-историјску и верску утемељеност.

Стога је шири перспектива карактера српске међуратне архитектуре била природно исходиште њених плуралистичких идеала на којима је она темељила своју идентитетску вишезначност. Питања идентитета очекивано су утицала на карактерна преплитања идеја и стилских форми које су настале на ауторским прегнућима и друштвеним очекивањима. Мада недовољно прецизна, често замагљена идеологијама, схватања карактера ишла су у корак са оним поступцима који су се надовезали на њено духовно и уметничко упориште. Утицаји културе средине били су једна од манифестација духовне климе у којој је архитектура била примарно уметност, способна да егзистира самостално и аутономно, изнад стега друштвенополитичких идеологија, што је највише дуговала генерацијама међуратних неимара, који су свој ауторски сензибилитет показали

аутентичним градитељским поетикама. Они су у архитектури видели уметност која је имала своју цивилизацијску мисију.

Српска међуратна архитектура, квалитативно и квантитативно, била је најплодотворнији и најзрелији период у новијој историји српске архитектуре, доба знаменитих неимара и време епохалних остварења. За непуне 23 године биле су развијене вансеријске индивидуалне и колективне архитектонске поетике. Такође, била је то и синтеза свих оних темељних друштвених идеја које су дубоко уткане у суштину градитељског стваралаштва. Архитектура се није појавила искључиво у уметнички израженој форми, а ни само у техничкој, већ је рефлектовала нормативе који су владали у друштвеној сфери.

У научној историографији утврђене су одрживе периодизације и карактеризације појава у српској међуратној архитектури (ауторских опуса, знаменитих грађевина и водећих стилова), без посебног понирања у целинит карактер епохе, односно, у духовну констелацију архитектонске струке у којој се појаве повезују упркос њиховој дивергентности, како би се јасније утврдио њен менталитетско-идентитетски склоп. На том трагу требало би издвојити утемељитељске интерпретације Богдана Несторовића (1951; 1958), Зорана Маневића (1972; 1979) и Дивне Ђурић Замоло (1981), који су та питања у одређеној форми отворили, давајући се више фактографско-аналитичким слојевима одабраних тема, а које су следиле потоње генерације истраживача, дајући допринос разматрањима идентитетског карактера архитектуре као уметничке и техничке дисциплине.

Друштвени и социјални карактер српске архитектуре између 1918. и 1941. године

Иspoљеност друштвених чинилаца у међуратном добу утицала је на карактер градитељске праксе. Прожимање друштвеног и културног удела било је социјално утемељено у локалним и националним оквирима, а начелно упућено на друштвени миље и примењено у уметности пројектовања. Стога се карактери читавају кроз узајамност друштвености и социјалности, ауторске креативности, уметности и естетичности, као и идеја и идеологија.

На динамику развоја друштвеног карактера српске међуратне архитектуре нарочито су утицала идеолошка становишта. Током читавог овог периода, она су се одражавала на друштвенополитичке и културно-уметничке критеријуме архитектонског стваралаштва. Идеолошки простор виђен је у континуитету или дисконтинуитету политичких и културних токова више него слојевитог друштвеног миљеа. Стога су идеолошки интереси били испољени у пружању, појавности и трајању архитектонских

појава. Такође, манифестованост идеологија у градитељском простору рефлектовала је реалне објективизације друштвеног проседеа међуратне Југославије. У том смислу, идеологија је била носилац одређеног поретка идеја, система вредности и идеала, на којима су базирана схватања и тумачења друштвеног развоја архитектуре. Тај развој имао је социјално условљен карактер, по коме је улога идеологија у међуратној српској архитектури зависила од разноврсних садржаја и места које је заузимала у свом времену.

Идеолошке амбиције највише су показивали наручиоци, који су између два светска рата често били епигони политичких центара моћи, нарочито они из редова државних установа. Међутим, знатан део фонда јавних државних објеката који је реализован између два светска рата нема изразита идеолошка обележја, нити елементе политичких доктрина. Пројектанти су ипак у одређеној мери морали кореспондирати са доминантним идеологијама свога времена, бар у оној мери у којој је требало одговорити природи, потреби и карактеру поруџбине, али то није пресудно одредило карактер њиховог стваралаштва. Отуд би у анализи међуратног градитељског фонда требало пажљиво раздвојити идеолошке и естетске домене дела, али и утврдити начине на које су архитекти „унутар свог дела комуницирали са идејама наручилаца, односно, у којој мери су естетске садржаје супституисали или допуњавали идеолошким“ (Кадијевић, 2007б, стр. 228).

Односи између архитеката и наручилаца најчешће нису били пример добре праксе. На ове проблеме указивали су међуратни архитекти, попут Милутина Борисављевића који, између осталог, пише да је на „првом месту“, реч „о веома малом ауторитету који архитекте имају“, и да је карактер односа између архитекте и његовог послодавца до те мере неуравнотежен, да се архитекта „узалуд труди да послодавцу објасни да он није стручњак и да је он, архитекта, цео свој век провео радећи планове, те да му, сходно томе, савест не допушта да ради против принципа своје науке и уметности (јер архитектура је и наука и уметност)“ (Борисављевић, 1939, стр. 5). Међутим, ово питање сеже и шире, па се, такође, тиче и карактерне поделе на архитекте који су потпору тражили у „свету културе и оне који се посвећују у целости пословима, не хајући за културу“, па између два светска рата „свет бизниса није имао никакве потребе да на себе навлачи плашт културе“ (Maneвић, 1987, стр. 35).

Утицај духа времена на формирање иденитијетске српске међурајне архитектуре

У овим ставовима сажета је суштина оних карактерних склопова српског међуратног неимарства који су донели изазове и проблеме са којима су се градитељи сусретали у пракси, али и утицали на општи амбијент у коме су се развијали њени главни токови. Управо су они омогућили да карактери ове архитектуре буду изграђени на стилским контрастима, неуједначеној друштвеној улози и променљивим идеолошким чиниоцима, у специфичном духу времена. Они ипак не упућују на недоследну творевину, већ, напротив, на аутентичне, али различите кореспонденте који су приближени у оквирима српске архитектуре између два светска рата. Будући да је архитектура уједно активно утицала на друштвени, културни и визуелни простор, као што је из њега и произилазила, њени домети, смисао и значења морали су уважити нетипичне околности међуратног духа времена у коме је била испољена југословенска државност. Стога је, услед изложености политичким очекивањима, уметничко-естетска компонента зависила од идеолошког курса, али не у мери да угрози ауторску аутономију неимара који су достигли највиши степен самосвојности и оригиналности.

Осим тога, важно питање у вези са идеолошким карактерима српске међуратне архитектуре је и њен опсег у духу времена. Проблеми духа времена у архитектури, превасходно се тичу утицаја који су идеологије имале на форму градитељских дела. Такође, дух времена узима се и као интегрисајући фактор, који је довољно убедљив да може повезати „најутичајније друштвене и уметничке идеје једног раздобља које се реализују у пракси, као и реакције на њих“, и који „идеологију која пројектује дух једног времена историјски пролонгира, али и постепено исцрпљује чиме се стичу услови за њено превазилажење и појаву новог духа времена“ (Кадичевић, 2010, стр. 11). Може се закључити да су идеологије у духу времена довољно продорне да „ефикасно успостављају норме моралног позиционирања, уметничког стварања и практичног деловања унутар дифузних токова друштвене збиље“ (Кадичевић, 2010а, стр. 151). Један од најбољих примера утицаја духа времена на развој архитектонских идеја јесте смело превођење стила Игуманове палате, чије су првобитно српско-византијско рухо, њени аутори, браћа Крстић, успешно заменили модерно монументалистичким (Маневић, 1984, стр. 29; Ђурђевић, 1996, стр. 52–55).

Ту се стичу услови за акумулирање историјског искуства. Оно је неопходно за потпуније разумевање уметничког и духовног наслеђа, које се суштински ослања на карактере нације, а посредно и на конструисана очекивања у подударним или сучељеним позицијама историјског времена. Видели смо да су специфични тонови осликали дисконтинуитет вредности међуратног доба и проблематизовали базична начела српског

Сл. 1. Палата Симе Игуманова, Београд. Историјски музеј Србије. Збирка разгледнице: <https://kultura.rs/objekat/2467169-теразије---игуманова-палата>

градитељства које је из постојаности традиције, историчности и изазова модерности постепено открило и поступно утемељило свој визуелни идентитет.

Укореењена у прошлости и претпостављена у простору националне културе, идентитетска питања захватају у широко поље визуелног, односно стилско-естетичког, као и у друштвене, верске, политичке и друге токове. Ова питања указала су на слојевит карактер те архитектуре. Будући да српски етницитет у овом периоду није био дефинисана и заокружена целина, разумевање и тумачење идентитетских питања нужно повлачи проблематизацију амбивалентности ових карактера. Ту се намеће проблем њиховог историјског статуса, те одатле и проблем формирања и развоја идентитета архитектуре чија је историчност била омеђена формом и садржином градитељског фонда.

Карактеризација академизма у српској архитектури пређе деценије XX века

Карактеризације у архитектури тичу се поступка стварања, описивања, приказивања или истицања битних особина (Алфиревић и Симоновић Алфиревић, 2021, стр. 75). Стилске особине међуратног неимарства биле су одраз вредности и критеријума према којима је архитектура била самосвојни носилац модернизацијских токова. У том смислу, претпостављају се разноврсне околности које су утицале на њен настанак. Визуелна

препознатљивост потиче из уметничких процеса њеног успостављања и симболичних веза. Значењска основа и естетска аутономија архитектуре у основи је њеног ауторског и уметничког проседа (Стефановић, 2014, стр. 33).

Пробоји ауторског изражавања симболично су означили почетак нове ере српског неимарства, које се неспутано и потпуно развило у међуратном периоду. Проналажењем одговарајућих тема рођене су нове идеје, које су биле носиоци градитељских токова. У архитектури, оне су нарочито до изражаја дошле у академском току. Идеје архитектуре академизма биле су афирмисане у процесу обнове српске државности и омогућиле су изградњу нових културних, уметничких и друштвених карактера. Политички подобна, анационална, колективно и ауторски оријентисана, архитектонска идеологија академизма заокружила је једно велико градитељско раздобље српског међуратног доба. Концепти западњачке државности и европска идеја која је усвајана са културом академизма, допринела је модернизацији српског националног простора, који је требало дефинисати новим језиком архитектуре. У формалним аспектима, академизам је био реализован у амбициозно замишљеном и оствареном градитељском фонду (Кадијевић, 2005, стр. 349–372).

Сл. 2. Официрски дом, Скопље.
Колекција Тадије Стефановића

Култура академизма била је нарочито потенцирана доласком архитектата емиграната из Русије, који су након политичких промена у домовини, под репресијом и прогоном од стране бољшевичких власти, уточиште пронашли у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Њиховим доласком, српска архитектура почела је добијати нове карактере, у тоновима руских академских традиција. Руски архитекти не само што су се успешно интегрисали већ су и суштински утицали на преовлађујуће токове српске међуратне архитектуре. Они су у великој мери допринели њеном квалитативном успону, нарочито у архитектури јавних грађевина. Институције нове државе било је неопходно сместити у нове објекте, изграђене по мери нових југословенских власти, мери која је пун опсег својих амбиција испољила

у монументалном карактеру престоничких градитељских остварења. Међу њима се истичу академски конциповани објекти зграда Министарства финансија и Министарства шума и руда у Београду (1926–1928), које су подигнуте по пројекту руског архитекте Николаја Краснова (Кадидевић, 1997б, стр. 228–232), зграда Генералштаба у Београду (1928), дело руских архитеката Василија Баумгартена и Ивана Рика (Кадидевић, 2005, стр. 351; Просен, 2011, стр. 296; Стефановић, 2018б, стр. 145). Поменути ауторски тандем успешно је сарађивао и у пројектовању монументалне палате Официрског дома у Скопљу (1925–1929) (Стефановић, 2009а, стр. 291–292).

Српску међуратну архитектуру руски неимари оплеменили су и многим другим делима, која су показала снажну и постојану линију карактера руског академизма у српској међуратној архитектури. Руским академским ауторитетима успешно су парирали и српски архитекти и професори са Архитектонског одсека Техничког факултета у Београду, који су се углавном школовали на престижним немачким политехникама, па одатле у њиховом делу претежно преовлађује дух немачког академизма (Ротер-Благојевић, 1997, стр. 140–152). Зенит своје наставне и стручне каријере достигли су у свом зрелом добу, између два светска рата (Stefanović, 2021, стр. 53–60). У београдском опусу њихових јавних грађевина нарочито се истичу палата Српске академије наука и уметности (1914–1924), дело архитеката Андре Стевановића и Драгутина Ђорђевића (Просен, 2017, стр. 93–108), зграда Техничког факултета (1925–1931), архитеката Николе

Сл. 3. Министарство саобраћаја, Београд. Колекција Тадије Стефановића

Несторовића и Бранка Таназевића (Ибрајтер-Газибара, 2006, стр. 69–85) и зграда Министарства саобраћаја (1927–1931), архитекте Светозара Јовановића (Мапевић, 1972, стр. 18; Кадијевић, 2005, стр. 362; Марковић, 2007, стр. 197–216; Камилић, 2011, стр. 28–32; Стефановић, 2018б, стр. 145).

Утицај високошколских услова на формулисање архитектонске иденитијетске

Удео српских архитеката, професора са Архитектонског одсека на Техничком факултету у Београду, у карактерном профилисању српске међуратне архитектуре био је посебно важан.² Осим што су се својим опусима истакли у богатом градитељском фонду, они су утицали на стручно формирање својих будућих колега, генерација студената које су у Београд стизале из свих крајева заједничке државе, али и у емиграцији, из далеких руских средина. Сви они стасавали су под њиховим менторством, а касније су своју каријеру започели или у Београду и другим српским градовима, или су се са стеченим знањима враћали у своје националне средине и доприносили регионалном и локалном напретку градитељске струке. Такође, професори који су архитекте дали су ваљани пример како приступити различитим градитељским поетикама, начелима и програмима, које, иако нису једнако афирмисали, нису ни спутавали. На Архитектонском одсеку Техничког факултета истовремено је била заступљена како академска линија тако и национална, која, иако није била шире подржана, није остала ни незапажена. Све присутнији био је и модернизам који се од средине двадесетих година прошлог века више није могао игнорисати. Свака од ових естетика била је јасно препознатљива у карактерном склопу српске међуратне архитектуре.

Национални и југословенски иденитијетски у српској међуратној архитектуре

Национални ток српске архитектуре своја највреднија остварења дао је током треће деценије XX века (Кадијевић, 2007а). Ова дела носила су националну идеју, која је била карактеристична по својој вокацији, провенијенцији, стилском и духовном карактеру, а била су заступљена како у профаном тако и у сакралном градитељству. Национално оријентисани ток међуратне архитектуре омогућио је отварање и преиспитивање

² Међу њима највећи утицај у педагошком и практичном раду имали су Андра Стевановић, Драгутин Ђорђевић, Никола Несторовић, Светозар Јовановић, Бранко Таназевић, Александар Дероко, Богдан Несторовић и Милан Злоковић.

Сл. 4. Спомен-црква Св. Димитрија, Лазаревац. Колекција фотографија Милије Белића

идентитетских питања. Идеја нације у слободним српским земљама карактеристичан ток имала је у корпусу националне архитектуре, која је, осим афирмације српске духовне и материјалне културе, често била и у широј функцији изградње југословенства и његове стилске визуелизације.

Око националног концепта била је изграђена јака идеолошка конструкција, која је омогућила афирмацију националног градитељства у српској архитектури. Постојала је снажна веза између националног тока и владарске династије, која је била у служби промоције двора у југословенском контексту и која је пружила легитимитет краљевској власти у паралелама са средњовековном династијом Немањића. Након 9. октобра 1934. године активно је партиципирала и у изградњи култа личности трагично страдалог првог југословенског краља, Александра I Карађорђевића (Стефановић, 2021, стр.

223–238). Национални концепт српске архитектуре временом се мењао, али је ипак задржао конзервативан градитељски карактер, у коме су се сусреле друштвене и естетске норме овог историјског раздобља. Од самог почетка, национални стил одликовао се ретроспективним прилазом, у коме је медијевална идеја имала пресудну улогу у тражењу савремених решења (Кадијевић, 2007а, стр. 11). Репрезентативни примери националног тока реализовани су у Београду. Међу најуспелијим је зграда Поште 2 (1928–1929), архитекте Момира Коруновића, која је девастирана током и након Другог светског рата (Кадијевић, 1996, стр. 63–65). Једнако важна порука пренесена је и каснијим примерима националног стила. Александар Дероко и Богдан Несторовић аутори су најзначајније цркве међуратног доба, Храма Св. Саве у Београду (Јовановић, 2007). Значајно дело сакралне архитектуре, Црква Св. Марка на Ташмајдану (1932–1939) подигнута је према пројекту архитеката браће Петра и Бранка Крстића (Ђурђевић, 1996, стр. 34–40; Кадијевић, 1997а, стр. 75–82). Високе ауторске амбиције показао је и архитекта Александар Васић, аутор Спомен-костурнице на Зејтинлику (1926–1936) (Кадијевић, 2010б, стр. 197–206), као и архитекта

Иван Рик, аутор Спомен-цркве са костурницом у Лазаревцу (1938–1941) (Стефановић, 2009б).

Национални стил у српској архитектури делимично се поклапао са обележјима југословенског стила (Ignjatović, 2007; Kadijević, 2018, стр. 248–274). Круцијална важност политичких чинилаца у националном току српске архитектуре, утицала је да се њена формална независност и различитост од југословенске архитектуре, нађе на линији њеног каснијег формулисања кроз дивергентне садржаје који су повезивали српску и југословенску архитектуру (Стефановић, 2014, стр. 25).

Удео хрватских традиционала у формирању ојшће архитектонске климе

Осим српских градитеља у формирању међуратног идентитета српске архитектуре значајан удео имали су хрватски архитекти. Они су по оснивању заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца испољили амбиције да у престоничкој архитектури остваре пун обим свога стваралаштва. Током читавог међуратног доба са великим успехом учествовали су на архитектонским конкурсима. Нису изостале ни њихове капиталне реализације, међу којима се посебно издвајају Прва хрватска штедионица архитекте Диониса Сунка у Кнез Михаиловој 42 (1921–1922), Завод за осигурање

Сл. 5. Завод за осигурање радника, Београд. Колекција Александра Кадијевића

радника у Немањиној 2 (1929–1931), изграђен према пројекту архитекте Лавослава Хорвата, као и Новинарски дом у Ресавској 28 (1935), дело архитекте Ернеста Вајсмана. Хрватски архитекти имали су и значајан удео у културној промоцији југословенске краљевине, учешћем у реализацији павиљона за светске изложбе у Паризу и Њујорку.³ Такође, они нису били заобиђени ни у великим националним пројектима, у којима је до изражаја дошао Иван Мештровић, радо виђен гост на српском двору и аутор Споменика незнатом јунаку на Авали (Kadijević, 2011, стр. 469–472; Borić, 2017, стр. 73–88).

Карактеризација модернизма у српској архитектури треће и четврте деценије XX века

Националне различитости и особености постепено су превазилажене отварањем и усвајањем анационалних модернистичких градитељских образаца, доминантног тока српске међуратне архитектуре треће и четврте деценије XX века (Maneвић, 1979). Модернизам није био само нова градитељска идеологија и једнолично стилско одређење, него је био и комплексна манифестација савремене културе и савременог начина живота. Економска пријемчивост, социјална оправданост и коренита реформа културе становања постулирали су становишта модернизма. Она су поступно брушена на сугестивним естетским, теоријским и идеолошким основама које нису биле подударне, већ разводњене у интермедијеру српског међуратног модернизма. Ту се, такође, надзиру и формални аспекти стила, који ће од почетних до коначних форми дати обиље оригиналности и аутентичности. Према томе, посматрана са стилског становишта, архитектура модернизма имала је више препознатљивих модела: ауторски, анахрони правац „интернационалног стила“, експресионистички, академизовани, фолклористички, ар деко, монументалистички и друге (Maneвић, 1979; Kadijeвић, 2000; Просен, 2014; Стефановић, 2014, стр. 34).

Револуционаран, иновативан и функционалан, модернизам је суштински одредио карактер српског међуратног доба, не само у архитектури већ и у широј друштвеној, културној и социјалној перспективи. Модернизам је перципиран као логичан продукт еволуције мисли, духа и идеја, које су биле уткане у градитељску југословенску и српску међуратну културу. Поступна еволуција модернизма своја исходишта имала је у рационалистичким градитељским програмима, али и оним живим ауторским

³ Аутори павиљона на светским изложбама у Паризу били су Стјепан Хрибар 1925. и Јосип Сајсл 1937. године, док је Вајсман учествовао у реализацији југословенског павиљона у Њујорку 1939. године. О томе видети: Стаменковић, 2017, стр. 245–273, 317–331.

поетикама које су пркосиле друштвенополитичким очекивањима кроз све три фазе његовог постојања (рану, зрелу и позну) (Maneвић, 1979).

Изградња језика модерности уважила је социјалне и друштвене околности међуратног света. Препознатљива обележја модерности ишла су уз конвенције, али су и била далеко изван логичних очекивања, о чему сведоче нека од антологијских остварења српске модернистичке архитектуре: Завод за израду новчаница (1927–1928), архитекте Јосифа Најмана (Kadijeвић, 1990; Михајлов, 2012), Дечја клиника у Тиршовој (1933–1939), архитекте Милана Злоковића (Маневић, 1989, стр. 26–29; Ђурђевић, 1991, стр. 159–160); палата „Албанија“ (1938–1941), архитеката Бранка Бона, Милана Гракалића и Миладина Прљевића (Церанић, 2005, стр. 147–162), Државна штампарија (1936–1940) у Београду, као и павиљон Краљевине Југославије на Светској изложби у Барселони (1929) (Kadijeвић & Stefanović, 2014, стр. 192–193; Кадијевић, 2021, стр. 211–214; Stamenković, 2021, стр. 77), Команда ратног ваздухопловства у Земуну (1935) (Кадијевић, 1990, стр. 159–162; Стефановић, 2014, стр. 65–68; Стаменковић, 2014, стр. 309–316) и Дунавска бановина у Новом Саду (1936–1939), архитекте Драгише Брашована (Кадијевић, 1990, стр. 162–164; Станчић и Лазовић, 1999; Plijevski, 2014, стр. 259–276), Шегртски дом (1938–1939), архитекте Александра Медведева и Народног позоришта у Нишу (1937–1939), архитекте Всеволода Татарина (Кековић и Чемерићи, 2006, стр. 183–185, 200–202).

Сл. 6. Команда ратног ваздухопловства, Земун. Колекција Тадије Стефановића

Сл. 7. Дунавска бановина, Нови Сад. Колекција Тадије Стефановића

Сл. 8. Народно позориште у Нишу.
Аутор фотографије: Катарина Радовановић

Период опадања модернизма најпотпуније се одразио у тоталитарној естетици позног међуратног доба. Идеолошки обојена, ова архитектура била је експонент југословенских власти, које су се током касних тридесетих година XX века политички, културно и цивилизацијски оријентисале према тоталитарном моделу немачког рајха. Ови друштвенополитички процеси били су употпуњени архитектуром чије су идеолошко и естетско упориште требало да буду националсоцијалистички и хипермонументалистички узор. Увођење тоталитарне идеје у градитељски миље српске међуратне архитектуре био је својеврсни вид културног насиља које су југословенске власти на самом заласку међуратног доба вршиле у домену државне архитектуре.

Тоталитарне назнаке у српској архитектури четвртог деценије XX века

Свој политички прагматизам југословенске власти испољиле су отвореном инструментализацијом архитектуре, која им је послужила као идеолошки делотворно средство приближавања њиховим политичким узорима. Чак ни овде где се избор не доводи у питање, тоталитарна идеја није имала једносмеран ток. Она је одражавала два наизглед слична, али веома различита узора. Први је фашистички, који је произашао из доктрина италијанског тоталитаризма. Линија уплива најбоље се може испратити из конкурсних пројеката за зграду Опере у Београду из 1939. године.⁴ Други узор, који је био заступљенији и агресивнији, проистекао је из немачке националсоцијалистичке архитектуре (Маневић, 1984, стр. 293). Прву прилику да се детаљније упознају са архитектуром нацистичке Немачке српски архитекти имали су на великој изложби у Дому немачке уметности у Минхену почетком 1938. године. Након изложбе, забележене су позитивне реакције Милице Крстић и Драгомира Поповића, који се слажу у оцени да је архитектура у Немачкој у служби политичких циљева националсоцијалистичког покрета (Маневић, 1984, стр. 296). Апотеозу ових стратегија на српском тлу несумњиво је представљала изложба „Нове немачке архитектура“ у Београду која је одржана у октобру 1940. године (Стефановић, 2018а, стр. 419–434). Пројектована идеолошка матрица убрзо се распала у вихору Другог светског рата, насилно као што је неколико година раније и покушано са њеним наметањем у српској архитектури. Из строге каноничности ове архитектуре произашли су ретки позни примери јавних грађевина које

⁴ Аутори овог пројекта су италијански архитекти Марабато Пасквале, Орестано Луиђи, Тасоти Данте, Вањети Луиђи и Ренде Карло. О томе видети: Маневић, 1984, стр. 297; Стефановић, 2014, стр. 91–94.

су подигнуте уз финансијску потпору државе, а међу којима је нарочито карактеристично дело била зграда Министарства грађевина у Београду из 1940. године, дело архитекте Гојка Тодића (Банковић, 2010, стр. 163–174).

Ова архитектура није имала природну градитељску и духовну основу у српској међуратној архитектури. Будући да није следила њене еволутивне токове, тоталитарна градитељска идеја остварила је умерене концепције испољавања симбола монолитне власти (Kadijević, 2005, стр. 46). Стога су покушаји материјализације тоталитарних идеја остали без ширих одјека и запаженијих реализација. Немачка „Нова традиција“ није успела постати и нова традиција српске међуратне архитектуре. Она је продубила антагонизме, узнемирила духове, сасвим очекивано је произвела и реакције, међу којима су најјаче биле оне надахнуте слободарским духом српских неимара који су пружили отпор овим агресивним упливима, верујући у исправност слободе и различитост стварања тако особених карактера српске међуратне архитектуре.

Закључак

У развоју новије српске архитектуре период између 1918. и 1941. године био је артикулисан идејама које су нагласиле узајамност удела историčnosti и модерности. Различите функције ове архитектуре биле су усаглашене заступљеношћу друштвених и социјалних фактора, пројектованих и остварених циљева, програмских принципа и ауторске аутономности. Следствено томе, њен хетерогени, мултикултурни састав био је испољен у распону од аутентичних стилско-естетичких обележја до неуједначених друштвено-идеолошких промера.

Заступљени токови веродостојан су показатељ преовлађујућих обележја српског међуратног друштва, афинитета градитеља и укуса наручилаца. Обојени социјалним чиниоцима, они су имали снажан утицај на динамику увођења идеолошких карактера и показали су се нарочито важнима из перспективе начина на које је друштво везивало и отпуштало културне и политичке токове. Ови токови повремено су се и директно сусретали, што је некада имало позитиван исход, који се види у пресеку развоја стилских идеја, а некада и негативан, када је архитектонско стваралаштво било надахнуто тоталитарним идеологијама.

У пресеку стилских токова почетком међуратног доба издвојио се историјски осведочени академизам, који је био широко подржан од утицајних политичких чинилаца, којима је његова анационална црта омогућила да креирају неутралну базу за испољавање колективних припадности. Тако су успешно превазиђени дивергентни тонови југословенских националних култура, али и оних увезених, средњоевропских, које су афирмисали

академски ауторитети са Архитектонског одсека Техничког факултета у Београду, као и руских, који су стигли након бољшевичке револуције са архитектурама емигрантима. Осим тога, академизам је допринео и развоју ауторске архитектуре, коју су равномерно заступале обе струје, и српска, и руска.

На извештајан начин, то је било пренето и у простор националног стила, који је попут академизма имао извесне примесе конзервативности, али и снажнији ауторски сензибилитет. У потрази за аутентичним формама које би биле примерене духу међуратног доба, у националном стилу коришћени су средњовековни узорци. За разлику од академизма који је примењиван само у профаној архитектури, национални стил имао је ширу примену, па је осим профаног тока, уједно био и суштинско опредељење у црквеном градитељству.

Током међуратног доба, и академизам и национални стил остали су у сенци модернизма, који је у своме времену наступио као револуционаран покрет заснован на идеји функционалности и естетичности. Он је био и суштинска апотеоза ауторског стваралаштва у српској средини, које је тада успевало да буде актуелно са европским модернистичким тенденцијама. Модернизам се пружао далеко изван граница стила, у перспективи шире културне еволуције, која је била дубоко усађена у југословенско и српско међуратно друштво.

Садржински и квалитативно, српска архитектура између 1918. и 1941. године изградила је препознатљив идентитет. Уметнички и естетски проседе њених доминантних стилова указује на постојаност вредносних критеријума, који су се поступно развијали следствено друштвеним очекивањима. Такође, карактерни идентитети били су испољени и у пољу духовних домета српског архитектонског стваралаштва. Они поседују снажну унутрашњу кохезију, која је успешно повезала идентитете њених раслојених карактера. Стога су идентитетски карактери одражавали значења формирана у процесима интерпретирања и тумачења, која су посредством уметности, културе и политике конструисала визуелни и идејни карактер српске архитектуре међуратног периода.

Литература

- Алфиревић, Ђ. и Симоновић Алфиревић, С. (2021). Мотиви за истицање угла у карактеризацији угаоних интерполација. *Архитектура и урбанизам*, 53, 74–88.
- Банковић, В. (2005). Нова зграда министарства грађевина Краљевине Југославије. *Наслеђе*, VI, 163–174.
- Борисављевић, М. (1939, 10. март). Архитект и послодавац. *Правда*, стр. 5.
- Бурђевић, М. (1991). Живот и дело архитекте Милана Злоковића (1898–1965). *Годишњак града Београда*, XXXVIII, 145–168.

- Ђурђевић, М. (1996). *Архитектура Пејтар и Бранко Крсчић*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Ђурић-Замоло, Д. (1981). *Грађевине Београда 1815–1914*. Београд: Музеј града.
- Ибрајтер-Газибара, Б. (2006). Архитектура зграде Техничког факултета у Београду. *Наслеђе*, VII, 69–85.
- Јовановић, М. (2007). *Храм Светиої Саве у Београду*. Београд: Задужбина Илије М. Коларца.
- Кадијевић, А. (1990). Живот и дело архитектке Драгише Брашована (1887–1965). *Годишњак рада Београда*, XXXVII, 141–173.
- Кадијевић, А. (1996). *Момир Коруновић*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе.
- Кадијевић, А. (1997а). Прилог проучавању архитектуре Цркве Св. Марка на београдском Ташмајдану. *Наслеђе*, I, 75–82.
- Кадијевић, А. (1997б). Рад Николаја Краснова у Министарству грађевина Краљевине СХС/Југославије у Београду од 1922. до 1939. године. *Годишњак рада Београда*, XLIV, 221–255.
- Кадијевић, А. (2000). Идеолошке и естетске основе успона европске монументалне архитектуре у четвртој деценији двадесетог века. *Историјски часопис*, XLV–XLVI, 1998–1999, 255–277.
- Кадијевић, А. (2005). *Естетика архитектуре академизма (XIX–XX век)*. Београд: Грађевинска књига.
- Кадијевић, А. (2007а). *Један век изражења националної сцила у српској архитектури (средина XIX – средина XX века)*. Београд: Грађевинска књига.
- Кадијевић, А. (2007б). Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији. *Наслеђе*, VIII, 225–237.
- Кадијевић, А. (2010а). *Архитектура и дух времена*. Београд: Грађевинска књига.
- Кадијевић, А. (2010б). О архитектури спомен-обележја на Зејтинлику и Виду. *Лесковачки зборник*, I, 197–206.
- Кадијевић, А. (2021). Две изложбе о архитектури у Музеју науке и технике. *Наслеђе*, XXII, 209–215.
- Камилић, В. (2011). *Архитектура Светозар Јовановић*. Београд: Задужбина Андрејевић.
- Кековић, А. и Чемерићић, З. (2006). *Модерна Ниша 1920–1941*. Ниш: Друштво архитеката Ниша.
- Маневић, З. (1984). Архитектура и политика (1937–1941). *Зборник за ликовне уметности*, 20, 293–310.
- Маневић, З. (1989). *Архитектура Милан Злоковић*. Београд: Музеј савремене уметности.
- Марковић, И. Р. (2007). Зграда Министарства саобраћаја у Београду архитектке Светозара Јовановића. *Годишњак рада Београда*, LIV, 197–216.
- Михајлов, С. (2012). *Зграда ковнице новца*. Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Несторовић, Б. (1951). Законитости у успону архитектуре и у њеној декаденцији. *Зборник радова Архитектуријског факултета*, 1951–1952, 10–18.
- Несторовић, Б. (1958). Постакадемизам у архитектури Београда (1919–1941). *Годишњак рада Београда*, XX, 339–381.
- Просен, М. (2011). Приказ изложбе Стари генералштаб. *Наслеђе*, XII, 295–297.

- Просен, М. (2014). *Ар деко у српској архитектури* (необјављена докторска дисертација). Филозофски факултет, Београд.
- Просен, М. (2017). Палата Српске академије наука и уметности и јавни простор Кнез Михаилове улице. *Култура*, 154, 93–108.
- Ротер Благојевић, М. (1997). Настава архитектуре на вишим и високошколским установама у Београду током 19. и почетком 20. века: утицај страних и домаћих градитеља. *Годишњак рада Београда*, XLIV, 125–168.
- Стаменковић, А. (2017). *Архитектура националних јавних зграда Србије и Југославије на међународним изложбама 1900–1941. године* (необјављена докторска дисертација). Филозофски факултет, Београд.
- Станчић, Д. и Лазовић, М. (1999). *Бановина*. Нови Сад: Прометеј.
- Стефановић, Т. (2009а). Градитељска делатност руског архитекте емигранта Василија Фјодоровича фон Баумгартена на југу Србије између два светска рата. *Лесковачки зборник*, XLIX, 289–300.
- Стефановић, Т. (2009б). *Свомен-црква Светиој Димитрији са косијурницом у Лазаревцу*. Лазаревац: Српска православна црквена општина у Лазаревцу.
- Стефановић, Т. (2014). *Токови у српској архитектури (1935–1941)* (необјављена докторска дисертација). Филозофски факултет, Београд.
- Стефановић, Т. (2018а). Изложба нове немачке архитектуре у Београду 1940. године. *Култура*, 161, 419–434.
- Стефановић, Т. (2018б). Монументално и монументализам у архитектури међуратног Београда. *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности*, 46, 141–159.
- Стефановић, Т. (2021). Споменици краљу Александру I Карађорђевићу у хрватским градским срединама и њихова рецепција у међуратној штампи. *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности*, 49, 223–238.
- Церанић, М. (2005). Историја и архитектура палате Албанија у Београду. *Наслеђе*, VI, 147–162.
- Benjamin, W. (1974). *Eseji*. Beograd: Nolit.
- Borić, T. (2017). Avala: From a Symbolic Topos of Serbia to the Monument of Yugoslavia. *Facta Universitatis*, 3 (2), 73–88.
- Ignjatović, A. (2007). *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Piljevski, A. (2014). Form and Function: Architectural Design Competition for the State Printing House of the Kingdom of Yugoslavia. *Зборник Мајнице српске за ликовне уметности*, 42, 259–276.
- Kadijević, A. (1990). Arhitekt Josif Najman (1890–1951). *Moment*, 18, 100–106.
- Kadijević, A. (2005). Odjeci arhitekture totalitarizma u Srbiji. *Danas*, 51, 44–47.
- Kadijević, A. (2010). Ideologije i arhitektura u kontekstu duha vremena. U: Lj. Milović (ur.), *Ideologije i ideali: prilozi istraživanju arhitekture 20. veka u Vojvodini* (4–11). Novi Sad: Muzej savremene umetnosti Vojvodine u Novom Sadu.
- Kadijević, A. (2011). Hrvatski arhitekti u izgradnji Beograda u 20. stoljeću. *Prostor*, 19, 2, 42, 466–477.
- Kadijević, A. (2018). Between Unitarism and Regionalisms: Architecture in Yugoslavia 1918–1941. In: M. Link-Lenczowska and L. Galusek (Eds.), *Architecture of Independence in Central Europe/Architektura niepodległości w Europie Środkowej* (248–274). Krakow: International Cultural Centre.

- Kadijević, A. & Stefanović, T. (2014). Expressionism and Serbian Architecture Between Two World Wars. In: J. Bogdanović (Ed.), *On the Very Edge: Modernism and Modernity in the Arts and Architecture of Interwar Serbia (1918–1941)* (179–200). Leuven: Leuven University Press.
- Maneвиć, Z. (1972). Novija srpska arhitektura. U: M. B. Protić (prir.), *Jugoslovenska umetnost XX veka: srpska arhitektura 1900–1970* (7–38). Beograd: Muzej savremene umetnosti.
- Maneвиć, Z. (1979). *Pojava moderne arhitekture u Srbiji* (neobjavljena doktorska disertacija). Filozofski fakultet, Beograd.
- Maneвиć, Z. (1987). Arhitektura između biznisa i kulture. *Izgradnja*, 3, 35–36.
- Stamenković, A. (2014). Prilog proučavanju arhitekture zgrade Komande ratnog vazduhoplovstva u Zemunu. U: D. Marković (ur.), *Zbornik radova Sto godina srpskog vojnog vazduhoplovstva: istorijski razvoj*, knj. 1 (309–316). Beograd: Medija centar Odbrana.
- Stamenković, A. (2021). Nacionalni paviljoni na međunarodnim izložbama kao primeri državne umetnosti: 1918–1941. U: A. Kadijević i A. Ilijevski (ur.), *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941*. (75–79). Beograd: Filozofski fakultet.
- Stefanović, T. (2021). Srpski arhitekti u visokoškolskoj nastavi između dva svetska rata. U: A. Kadijević i A. Ilijevski (ur.), *Arhitektura i vizuelne umetnosti u jugoslovenskom kontekstu: 1918–1941*. (53–60). Beograd: Filozofski fakultet.

Tadija B. STEFANOVIĆ

Academy of Serbian Orthodox Church
for Fine Arts and Conservation, Belgrade
Department of Theory

On the Identity and Character of Serbian Interwar Architecture (1918–1941)

Summary

This paper offers a presentation and interpretation of Serbian architecture between 1918 and 1941, whose creative span ranged between artistic-aesthetic and political-ideological utopias. Within this space numerous individual creators acted, authors of epochal achievements, as well as those creative forces that found their affirmation in social collectivism in the interwar architecture. The specific artistic character of this architecture was founded on striking stylistic contrasts, on its social function and on ideological factors, which formed the basis for an authentic cultural and artistic profile of Serbian interwar architecture. The aesthetic approach

is based on the value parameters, spiritual constants, and social role of architecture, as its most characteristic features. Although disparate in both content and quality, Serbian interwar architecture reflects a unique and distinctive identity. Its varied characteristics were composed into the complex picture offered by the interwar architecture, as a credible indicator combining the prevailing features of Serbian interwar society, the builder's attitudes as well as tastes of the commissioners. The importance of interwar architecture derived from the process of character interpretation, which constructed the visual identity of interwar architecture through the mechanisms of art and culture.

Keywords: character; Serbian interwar architecture; society; style.

Овај чланак је објављен и дистрибуира се под лиценцом *Creative Commons ауторство-некомерцијално 4.0 међународна* (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

This paper is published and distributed under the terms and conditions of the *Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International* license (CC BY-NC 4.0 | <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).